

REGION DE BRUXELLES-CAPITALE

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK
GEWEST

Arrêté du Gouvernement de la
Région de Bruxelles-Capitale

Besluit van de Brusselse
Hoofdstedelijke Regering

14/03/2024 - ARRETE DU
GOUVERNEMENT DE LA REGION DE
BRUXELLES-CAPITALE ENTAMANT LA
PROCEDURE DE CLASSEMENT COMME
MONUMENT DU CAFÉ « AU
LABOUREUR », SIS RUE DE FLANDRE
106-108 ET RUE LÉON LEPAGE À
BRUXELLES

14/03/2024 - BESLUIT VAN DE BRUSSELSE
HOOFDSTEDELIJKE REGERING
HOUDENDE INSTELLING VAN DE
PROCEDURE TOT BESCHERMING ALS
MONUMENT VAN CAFÉ AU LABOUREUR,
GELEGEN VLAAMSESTEENWEG 106-108
EN LÉON LEPAGESTRAAT IN BRUSSEL

Le Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale,

De Brusselse Hoofdstedelijke Regering,

Vu le Code bruxellois de l'aménagement du territoire (CoBAT), l' article 222;

Gelet op het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening (BWRO), artikel 222;

Sur la proposition du Ministre du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale chargé des Monuments et Sites,

Op voordracht van de Minister van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, belast met Monuments en Landschappen,

Après délibération,

Na beraadslaging,

Arrête:

Besluit:

Article 1er – Est entamée la procédure de classement comme monument des façades et de l'intérieur du rez-de-chaussée du café « Au Laboureur », ainsi que le mobilier qui en fait partie intégrante, sis au coin de la rue de Flandre 106-108 et de la rue Léon Lepage à Bruxelles, en raison de son intérêt historique, esthétique, social et folklorique.

Artikel 1 – Wordt ingesteld de procedure tot bescherming als monument van de gevels en het interieur van de gelijkvloerse verdieping, van café Au Laboureur, evenals het meubilair dat er integrerend deel van uitmaakt gelegen op de hoek van de Vlaamsesteenweg 106-108 en de Léon Lepagestraat in Brussel, wegens hun historische, esthetische, sociale en volkskundige waarde.

Le bien est connu au cadastre de Bruxelles 11e Division, Section M, Parcelle 46 1R.

Het goed is gekend ten kadaster van Brussel afdeling 11, sectie M, perceel 46 1R.

La délimitation du monument et de la zone de protection est indiquée au plan joint en annexe II du présent arrêté.

De afbakening van het monument en de vrijwaringszone wordt aangegeven op het bijgevoegde plan in bijlage II van dit besluit.

Art. 2 – La zone de protection relative au monument décrit dans l'article 1er comprend l'ensemble des parcelles et des voiries ainsi que les parties de parcelles et de voiries reprises dans le périmètre délimité sur le plan figurant à l'annexe II du présent arrêté.

Art. 2 - De vrijwaringszone met betrekking tot het monument dat in artikel 1 beschreven wordt, omvat het geheel van de percelen en wegen, evenals de gedeelten van de percelen en de wegen opgenomen in de perimeter die op het plan in bijlage II bij dit besluit afgebakend wordt.

Art. 3 – Le Ministre qui a les Monuments et Sites dans ses attributions est chargé de l'exécution du présent arrêté.

Bruxelles, le 14 mars 2024

Pour le Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale,

Le Ministre-Président du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale, chargé du Développement territorial et de la Rénovation urbaine, du Tourisme, de la Promotion de l'Image de Bruxelles et du Biculturel d'intérêt régional,

Rudi VERVOORT

Le Ministre du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale, chargé des Finances, du Budget, de la Fonction publique, de la Promotion du Multilinguisme et de l'Image de Bruxelles,

Sven GATZ

Art. 3 - De Minister bevoegd voor Monumenten en Landschappen, wordt belast met de uitvoering van dit besluit.

Brussel, 14 maart 2024

Voor de Brusselse Hoofdstedelijke Regering,

De Minister-President van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, bevoegd voor Territoriale Ontwikkeling en Stadsvernieuwing, Toerisme, de Promotie van het imago van Brussel en Biculturele Zaken van gewestelijk belang

De Minister van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, belast met Financiën, Begroting, Openbaar Ambt, de Promotie van Meertaligheid en van het Imago van Brussel,

BIJLAGE I BIJ HET BESLUIT VAN DE BRUSSELSE HOOFDSTEDELIJKE REGERING HOUDENDE INSTELLING VAN DE PROCEDURE TOT BESCHERMING ALS MONUMENT VAN CAFÉ AU LABOUREUR, GELEGEN VLAAMSESTEENWEG 106-108 EN LÉON LEPAGESTRAAT IN BRUSSEL

Kad. ref.: Brussel, afdeling 11, sectie M, percelen 461R.

Beknopte beschrijving:

Het hoekpand is gelegen aan de historische Vlaamsesteenweg en de nieuwere Léon Lepagestraat. De Vlaamsesteenweg gaat terug tot de middeleeuwen en verbond Brussel met Gent. In de binnenstad had de steenweg naast een transportfunctie tussen oost en west ook een commerciële functie met verschillende handelszaken. De Léon Lepagestraat dateert uit 1913. Naar aanleiding van het dempen van de oude binnenhavens werden verschillende werken uitgevoerd om het oude stadscentrum vlot te verbinden met de nieuwe Maritieme Wijk. Bij gevolg werd er een nieuwe straat getrokken tussen de Nieuwe Graanmarkt en de voor de gelegenheid verbrede Varkensmarkt. Door de Eerste Wereldoorlog liep de bebouwing van de nieuwe straat vertraging op. Dit verklaart waarom de stad Brussel het opnieuw te bebouwen hoekperceel pas in 1923 per openbare verkoop aanbood. Op dezelfde aankondigingsaffiche is te zien dat ook de aangrenzende loten en enkele loten langs de Lepagestraat te koop werden aangeboden. In juli 1926 diende eigenaar Josse Carlier een bouwaanvraag in bij de stad Brussel voor de bouw van een opbrengsteigendom. Het hoekgebouw is op de gelijkvloerse verdieping voorzien van horecaruimte en op de drie bovenliggende verdiepingen van woningen, met één woning per verdiep. In oktober van datzelfde jaar vroeg de eigenaar om een vierde verdieping toe te voegen aan het ontwerp, welke werd uitgevoerd. Het gebouw werd ontworpen en gebouwd door het aannemersbedrijf *Entreprises Générales Henri Houbaer*. Het is niet duidelijk of eigenaar Josse Carlier verbonden was aan dit aannemersbedrijf. Het gebouw werd gerealiseerd in 1927 en vanaf dat jaar werd er een café ingeschreven op dit adres. Eerst onder de naam *Brasserie Carlier*, uitgebaat door Josse Carlier en Marie Verheyden, maar vanaf 1929 veranderde de naam naar *Brasserie Au Laboureur*, de naam die het café tot op heden draagt. Het vaste interieur van het café werd ook ontworpen en gerealiseerd door *Entreprises Générales Henri Houbaer* en is in grote mate bewaard gebleven.

Exterieur

Het hoekpand gelegen op de hoek van de Vlaamsesteenweg 106-108 en de Léon Lepagestraat bestaat uit vijf bouwlagen met een hoektravee en aan weerszijden twee traveeën onder zadeldak en is opgetrokken in courante art-decostijl. Op de gelijkvloerse verdieping is een horecaruimte voorzien met toegang in de centrale hoektravee. De gevel is opgebouwd uit rode baksteen in kruisverband en een plint in blauwsteen. Negblokken en lijst accentueren de gevelopeningen en de overgang met de eerste verdieping. De lijst en de vensterbanken zijn uitgevoerd in witte natuursteen, de overige delen zijn uitgevoerd in simili-steen aangebracht op gewapend beton. In deze simili-steenlijst is aan de rechterkant van de hoektravee het opschrift "Henri Houbaer, Entreprises Centrales, Bruxelles 1927" gebeiteld. De gevel aan de Vlaamsesteenweg is links voorzien van een toegangsdeur tot de woningen gelegen op de etages en rechts van twee grote gevelopeningen die doorlopen tot op een dorpel in blauwsteen. De gevel aan de Lepagestraat is links voorzien van dezelfde grote gevelopening, met centraal een smalle raamopening met daaronder een kelderraam voorzien van dievenraam en rechts een deur die toegang geeft tot de keuken. De gevelopeningen zijn voorzien van bruin gelakt eiken schrijnwerk. De toegangsdeuren zijn voorzien van volhouten gemoduleerde deuren met bovenlicht. De grote raamopeningen zijn voorzien van guillotineraam met onderaan vier vaste panelen. Het guillotineraam en de vaste panelen kunnen worden opgeklapt zodat het café zich volledig opent op het aansluitend terras. Ook het raam is voorzien van schrijnwerk in guillotine. De centrale toegangsdeur bestaat uit drie delen met bovenlicht. De drie vleugels zijn beglaasd met onderaan een vast paneel. De centrale vleugel is voorzien van schuingeplaatste handgreep in messing en doet dienst als toegang. Boven de toegang is in rode letters die de ronding van de onderzijde van de erker volgen de naam «LABOUREUR» aangebracht. Historische foto's geven aan dat er vroeger aan de gevel van de Lepagestraat een smeedijzeren en glazen luifel bevestigd was.

Interieur

Het grondplan van de gelijkvloerse verdieping heeft de vorm van een vijfhoek. Aan de zijde van de Vlaamsesteenweg geven tegen de gemeenschappelijke muur een privé-inkomgang en trappenhuis toegang tot de woningen op de verdieping. Aan de zijde van de Lepagestraat is tegen de gemeenschappelijke muur de keuken met achterliggend sanitair voor het café voorzien. Via de hoektravee treedt de klant rechtstreeks het café binnen, met aan weerszijden zitgelegenheid. De caféruimte wordt

centraal naast de toog ondersteund door een zuil in gewapend beton. Vanaf deze zuil lopen vier steunbalken in gewapend beton naar de gevels of dragende muren. Deze balken en de plafonds zijn voorzien van lijsten in stukwerk die in crèmekleur zijn geschilderd. De balken zijn donkerbruin geschilderd om houten balken te imiteren. Achter de zuil is een keldertrap ingewerkt in de toog. Deze trap is niet zichtbaar voor de klant. De vloer is bekleed met kleine vierkante turquoise tegels met lichtblauw bandje, occasioneel is een witte tegel ingewerkt. Aan de Lepagestraat geeft het grote raam van het café toegang tot een luik met steektrap naar de kelder die is ingewerkt in de vloer. Deze toegang tot de kelder wordt gebruikt voor de beleving van de zaak.

Over de volledige caféruimte is houten lambrisering aangebracht voorzien van bruine vernis. De lambrisering volgt een patroon in drie delen. Centraal is een rechthoekig paneel voorzien met een ovale spiegel met aan weerszijden een smaller rechthoekig houten paneel waarin een strik gebeiteld is. De panelen worden van elkaar gescheiden door een liseenzuiltje dat bovenaan in het fries bekroond wordt met een volutenkapiteel met acanthusblad. Verder bestaat dit fries uit verschillende lijsten en een muizentand motief tussen de kapitelen. Het fries is boven de panelen met strik voorzien van een messinging kapstok. De lambrisering wordt bekroond met een kroonlijst, later werd met houten planken een bak toegevoegd waarin sfeerverlichting en bekabeling werden aangebracht. De onderste helft van de lambrisering is ook voorzien van houten panelen die hetzelfde ritme volgen van de bovenste panelen. Tegen de muren tussen het café en de inkomhal en tussen het café en de keuken zijn vaste houten banken ingewerkt in de lambrisering. De vaste panelen van het onderste deel zijn onder een hoek geplaatst tot op de houten bank, dit terwijl deze panelen hetzelfde ritme van de bovenste panelen blijven volgen. Boven de lambriseringen werden recent de muren behangen met een crèmekleurig behangpapier die vergelijking door sigarettenrook imiteert. Naar de keuken en het sanitair zijn houten binnendeuren voorzien die dezelfde vormgeving als de lambrisering hernemen. Op ooghoogte is het houten paneel voorzien met ovale openingen, deze keer gevuld met gehamerd glas. De deuren zijn voorzien van messinging handgrepen.

De houten toog bevindt zich in de hoek tegenover de inkom en heeft dezelfde vormgeving als de lambrisering. De drie meter lange middelhoge toog is voorzien van een breed centraal paneel met aan weerszijden twee smalle panelen. De uiterste panelen volgen de ronding van de toog die een hoek van 90° maakt. Het centraal paneel is gedecoreerd met centraal een gebeitelde krans bekroond door een strik met aan weerszijden een lambrekijn. De overige panelen zijn enkel voorzien van lijsten. De panelen worden van elkaar gescheiden door liseenzuiltjes met fasciesmotief, bekroond met een volutenkapiteel met acanthusblad. Het geheel heeft een hoge houten plint en is bekroond met een fries dat het ritme van de panelen volgt en versierd is met guilloche. In het houten toogblad zijn een tapkraan en spoelbakken voorzien. Achter de toog is tegen de muur naar het sanitair een houten barkast uit drie delen voorzien. Op het wit marmeren werkblad is centraal een groot paneel met segmentboogvormige spiegel voorzien. De spiegel wordt geflankeerd door twee liseenzuiltjes met fasciesmotief, bekroond met een volutenkapiteel met acanthusblad. Het fries is centraal voorzien van een medaillon met aan weerszijden een guilloche band. Het geheel wordt bekroond door een kroonlijst. Aan weerszijden zijn lagere smalle beglaasde kolomkasten voorzien. Tussen de kolomkasten voor de spiegel en in de kolomkasten zijn glazen schabben voorzien waarop de verschillende glazen en likeuren worden uitgesteld. De kast is opvallend lichter gevernist dan de rest van de interieurelementen. Archiefoto's doen vermoeden dat deze kleur meer in overeenstemming is met de originele kleur van het interieur.

De zuil in gewapend beton naast de toog is ook voorzien van lambrisering met dezelfde motieven. Op de kroonlijst recht tegen over de ingang is een messinging plaat aangebracht met het opschrift «TELEPHONE ☎». Daaronder is op een houten schab een geuzenstoppentrekker voorzien. Op de zijde naast de toog is een messinging afvalbak voor kurken bevestigd aan de lambrisering. Aan de muur van de Vlaamsesteenweg is tussen de twee ramen een houten spaarkas bevestigd. De twee kastdeuren zijn elk voorzien van 30 gleufjes met een ovaal wit emailen plaatje die de nummering van de gleuf aangeeft.

Waarde van het goed volgens de criteria van artikel 206, 1° van het Brussels Wetboek van Ruimtelijke Ordening:

Historische, esthetische, sociale en volkskundige waarde:

Uitzonderlijk aan café *Au Laboureur* is dat het hoekgebouw en het interieur samen werden ontworpen en zelfs door hetzelfde aannemersbedrijf werden gerealiseerd. Doorgaans werden bestaande gebouwen achteraf voorzien van een horeca interieur of werd het interieur doorheen de tijd meermaals aangepast aan de smaak van het moment. In café *Au Laboureur* is het originele interieur nagenoeg volledig in zijn originele toestand bewaard gebleven.

De realisatie van het café *Au Laboureur* moet gekaderd worden binnen de opkomst van het regionalisme in de interbellumarchitectuur. Na de Eerste Wereldoorlog ontstaat er een soort scepsis ten opzichte van de vernieuwingsdrang van de Moderne Beweging. 'Het volkse en het regionalisme kregen een nieuwe uitdrukkingvorm en relevantie binnen de Moderne Beweging.'¹ Sprekend voorbeeld hiervan zijn de verschillende tuinvijken die in deze periode gebouwd worden met vaak pittoreske vormgeving.² De wortels van dit regionalisme ontstaan echter in de traditie van de wereldtentoonstellingen en een ontluikende monumentenzorg. Sinds de wereldtentoonstelling van 1894 in Antwerpen ontstaat de traditie om op deze evenementen tijdelijk oude dorpen of steden na te bouwen.³ Ook werden historische stadscentra en monumenten naar hartenlust verbouwd (Gent, 1913) om zo een ideaalbeeld van een middeleeuwse stad te creëren.⁴ Bezoekers konden zich in deze geïdealiseerde woonsteden vergapen aan hun architecturaal verleden en zich wentelen in nostalgie. Bijkomend werd hier in verschillende drankzalen, eettenten en op feestgelegenheden de volkse cultuur gevierd. Volkse cultuur werd hier uit het verdomhoekje gehaald en op een piëdestal geplaatst. Hierdoor ontstond er een soort wederopstanding van traditionele drankgelegenheden waar met nostalgie op teruggekeken werd. Meer bepaald werd de huiselijkheid en de gezelligheid van het in de 19de eeuw verfoeide cabaret terug populair.⁵

Cappuyns definieert *Au Laboureur* als een *regionale brasserie*. Dit is een typologie en een interieurconcept dat moet gezien worden als een samentrekking van twee vooroorlogse caféconcepten, namelijk het grand café en het cabaret. Cappuyns identificeert zeven van deze regionale brasserieën die zich in de Brusselse vijfhoek bevinden en gerealiseerd werden tussen 1929 en 1933.⁶ Het combineert de kleinschalige huiselijke gezelligheid van een cabaret met de luxe en uitstraling van een grand café.⁷ In de 18de eeuw was er weinig verschil tussen een cabaret, waar alcoholische dranken werden geschonken, en een koffiehuis, waar koffie, thee en chocoladedranken werd gedronken. Beiden waren imitaties van salons ingericht naar de stijl van de courante burgerlijke architectuur.⁸ Vanaf de 19de eeuw nam het aantal drankgelegenheden in Brussel echter explosief toe onder invloed van de exponentiële bevolkingsgroei naar aanleiding van de industriële revolutie. Door deze revolutie nam ook de spanning tussen de verschillende sociale klassen toe. Het werd belangrijk om de groeiende ontspanningsmogelijkheden duidelijk te definiëren en te categoriseren zodat bepaalde klassen konden worden aangetrokken en anderen konden worden geweerd. De klasse en de standing van het koffiehuis werd opgewaardeerd en het cabaret degradeerde tot een ontmoetingsplaats voor de lagere klasse. Koffiehuizen werden ingericht in grote zalen met precieuze interieurs vormgegeven naar de smaak van het moment, afgewerkt met rijke materialen en ingericht met luxueus meubilair. Om

¹ Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds, p.57.

² Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds, p.57.

³ *Oud-Antwerpen 1894, Bruxelles-Kermesse 1897, Vieux-Liège 1905, Oud-Vlaendren in Gent 1913, Oud Brussel 1935 en Joyeuse Belgique* in Brussel 1958.

⁴ Stynen, H. (1998). *De onvoltooid verleden tijd : een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835 - 1940*. Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed, p. 221-234.

⁵ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

⁶ *Au Laboureur* (Vlaamsesteenweg 108, 1927), *Le Bécasse* (Taborastraat 11, 1929), *Brasserie Ploegmans* (Hoogstraat 148, 1930), *Les postiers* (Wolvengracht 14, 1931, 2013 verbouwd tot winkelpant), *Café Dada* (Wolvengracht 29, 1931, 2005 verbouwd), *Café Chez Alex* (Hoogstraat 224, 1933, Nu ingebruik als brocante), *Le Chevalier Marin* (Baksteenkaai 60, Nu in gebruik als restaurant Bij den Boer)

⁷ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

⁸ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 11.

deze opwaardering te onderlijnen werd het woord 'grand' toegevoegd aan het traditionele café (koffiehuis).⁹ Het cabaret behield zijn kleine intieme karakter en bleef zich ontwikkelen in de huiselijke sfeer. Klanten verzamelden rond een stoof in de voorkamer, vaste klanten mochten eventueel de achterliggende gelagzaal gebruiken en de waard woonde in een derde kamer. Wordt de zaak als vulgair gezien, dan spraken men van een kroeg. Had de zaak iets meer standing, dan kon het zich de titel estaminet toe-eigenen.¹⁰

Een regionale brasserie gaat deze kenmerken combineren door in een kleine intieme ruimte een miniatuurversie van een grand café in te richten. De decoratie in marmer en stukwerk, typisch aan een grand café, worden nagebootst door een uitrusting in houtsnijwerk. Lambriseren, toog, pilasters en pui zijn eenvoudig gedecoreerd en vormen één geheel.¹¹ In *Au Laboureur* is dit ensemble van lambriseren, toog, barkast en binnendeuren nog heel gaaf bewaard. Uitzonderlijk is dat deze uitrusting ornamentiek herneemt uit het neoclassicisme, een verwijzing naar het grand café. Tenslotte moet ook de voormalige luifel in combinatie met schrijnwerk dat zich volledig opent op het terras gezien worden als een kleinschalige interpretatie van een grandcafé terras. Om de intimiteit te garanderen in een regionale brasserie krijgt de toog een prominente plaats centraal in de ruimte. Dit in overeenstemming met de centrale rol die de waard of waardin inneemt in het gezelschap. Naar analogie met het cabinet ben je als klant te gast in het universum van de gastheer/vrouw.¹² Ook in *Au Laboureur* wordt tot op heden vastgehouden aan deze cultus van de waard. De muren worden versierd met memorabilia die verwijzen naar legendarische gastheren en gastvrouwen. In dit geval Thérèse, bekend en berucht als straffe cafémadam.

Tenslotte zijn er in het interieur van *Au Laboureur* nog enkele items terug te vinden die onlosmakelijk met het volkse karakter van de zaak verbonden zijn, zoals de spaarkast, de geuzentrekker en de afvalbak voor kurken. De spaarkas of 'spoerkas' was een meubelstuk dat in de jaren 1950 nog terug te vinden was in verschillende drankgelegenheden op de Vlaamsesteenweg en de Sint-Katelijnestraat, al raakte het volgens Desart stilaan in onbruik.¹³ Het gebruik gaat terug tot de 19de eeuw toen het voor het overgrote deel van de bevolking niet mogelijk was om zich aan te sluiten bij een bank en de sociale zekerheid nog niet was uitgebouwd. In het café werd op regelmatige tijdstippen een kleine som geld gespaard. Deze werd op het einde van de maand uitbetaald zodat de arbeider over een spaarsom kon beschikken of het geld werd ingezet als voorloper van sociale zekerheid om ziekte, invaliditeit of pensioen op te vangen. Begin 20ste eeuw werden de sommen geld eerder gebruikt om feesten of uitstappen onder de stamgasten te organiseren.¹⁴ De geuzentrekker en afvalbak voor kurken zijn dan weer verbonden met de rijke Belgische biercultuur en de typisch historische ligging en het publiek van *Au Laboureur*. Geuzen werden vooral gedronken in volkse cafés in de lagergelegen stadsdelen van Brussel.¹⁵ Om een oude geuze correct te serveren moet deze horizontaal bewaard en geserveerd worden. De geuzentrekker maakte het mogelijk om de fles horizontaal te openen, vervolgens wordt de fles in een mandje aan de tafel gebracht. Op deze wijze blijft de gist onderaan de fles.¹⁶

Naast het interieur is volgens Cappuyns ook de oorspronkelijke sfeer en functie van een regionale brasserie redelijk intact gebleven in *Au Laboureur*.¹⁷ Het café trekt tot op heden een lokaal publiek aan van zeer diverse pluimage. Stamgasten frequenteren het café op zoek naar sociaal contact met de uitbater, andere stamgasten of de verdwaalde toerist. Andere stamgasten bezoeken de zaak om de tijd te slijten met caféspelen. Typische spelen van voor de Tweede Wereldoorlog in volkscafés waren volgens Deroisy en

⁹ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 19.

¹⁰ Berger, D., Colard, D., De Reymaeker, M., Desmytter, A., Festré, M., & Thimister, Y. (1987). *Nacht Raven, Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940*. Brussel: Gemeentekrediet, p. 148-149.

¹¹ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

¹² Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

¹³ Desart, R., & Marinus, A. (1953). *L'oeuvre folklorique de Robert Desart - tome II - Les vieux estaminets de Bruxelles et environs*. Bruxelles: Imprimerie de Sacy, p. 20.

¹⁴ Symons, T., Lefebvre, S., & van Praag, Y. (2018). *Estaminets et cafés, Histoires Bruxelloises*. Bruxelles: BruxellesFabriques, p. 69.

¹⁵ Berger, D., Colard, D., De Reymaeker, M., Desmytter, A., Festré, M., & Thimister, Y. (1987). *Nacht Raven, Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940*. Brussel: Gemeentekrediet, p. 147.

¹⁶ Ysewijn, R. (2016). *Authentieke Belgische Cafés*. Antwerpen: Uitgeverij Luster, p. 17-18.

¹⁷ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 47.

van Praag de kaarten, de schuiftafel, de pietjesbak en de vogelpik.¹⁸ *Au Laboureur* wordt tot op heden nog steeds gefrequenteerd door fervente kaarters en aan de toog is de pietjesbak te verkrijgen.

Cappuyns beschrijft hoe het model van de regionale brasserie al snel door grote brouwerijen werd gekopieerd en geuniformiseerd. Deze *brasseries populaires* of *bierhuizen* werden doorheen de stad geopend en hadden als doel om de man in de straat, de kleine burgerij, aan te trekken. Deze zaken bleven in beheer van de grote brouwerijen die erop toekeken dat enkel hun producten geschonken werden in deze zaken.¹⁹

¹⁸ Symons, T., Lefebvre, S., & van Praag, Y. (2018). *Estaminets et cafés, Histoires Bruxelloises*. Bruxelles: BruxellesFabriques, p. 102.

¹⁹ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, p. 48-49.

Archieven:

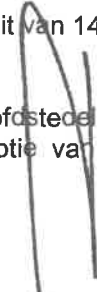
Archief van de Stad Brussel, ref. 40022
Archief van de Stad Brussel, Almanakken

Literatuur:

Berger, D., Colard, D., De Reymaeker, M., Desmytter, A., Festré, M., & Thimister, Y. (1987). *Nacht Raven, Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940*. Brussel: Gemeentekrediet.
Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
Desart, R., & Marinus, A. (1953). *L'oeuvre folklorique de Robert Desart - tome II - Les vieux estaminets de Bruxelles et environs*. Bruxelles: Imprimerie de Sacy.
Pirlot, A.-M. (2009). *Brussel, stad van kunst en geschiedenis: De cafés van Brussel 48*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
Stynen, H. (1998). *De onvoltooid verleden tijd : een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835 - 1940*. Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed.
Symons, T., Lefebvre, S., & van Praag, Y. (2018). *Estaminets et cafés, Histoires Bruxelloises*. Bruxelles: BruxellesFabriques.
Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds.
Ysewijn, R. (2016). *Authentieke Belgische Cafés*. Antwerpen: Uitgeverij Luster.

Gezien om te worden gehecht aan het besluit van 14 maart 2024

De Minister-President van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, bevoegd voor Territoriale Ontwikkeling en Stadsvernieuwing, Toerisme, de Promotie van het imago van Brussel en Biculturele Zaken van gewestelijk belang

Rudi VERVOORT

De Minister van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering, bevoegd voor Financiën, Begroting, Openbaar Ambt, Promotie van Meertaligheid en van het Imago van Brussel

Sven GATZ

ANNEXE I A L'ARRETE DU GOUVERNEMENT DE LA REGION DE BRUXELLES-CAPITALE ENTAMANT LA PROCEDURE DE CLASSEMENT COMME MONUMENT DU CAFÉ AU LABOUREUR, SIS RUE DE FLANDRE 106-108 ET RUE LÉON LEPAGE À BRUXELLES

Réf. cadastrale : Bruxelles, 11e division, section M, parcelles numéros 461R.

Description sommaire :

L'immeuble de coin se situe dans l'historique rue de Flandre et la rue Léon Lepage, plus récente. Datant du moyen-âge, la rue de Flandre reliait Bruxelles à Gand. En ville, la chaussée avait, outre sa fonction de transport entre l'est et l'ouest, une fonction commerciale avec différents négoce. La rue Léon Lepage date de 1913. Suite au comblement des anciens ports intérieurs, différents travaux ont été exécutés afin d'établir une liaison pratique entre l'ancien centre-ville et le nouveau quartier maritime. Une nouvelle rue a alors vu le jour entre le nouveau Marché aux Grains et le Marché aux Porcs, qui fut élargi à cette occasion. Le bâti le long de la nouvelle rue fut retardé en raison de la première guerre mondiale. Cela explique pourquoi ce n'est qu'en 1923 que la Ville de Bruxelles mit la parcelle de coin à bâtir en vente publique. L'affiche annonçant cette vente mentionne également les parcelles avoisinantes et quelques parcelles le long de la rue Léon Lepage. En juillet 1926, le propriétaire Josse Carlier introduisait une demande auprès de la Ville de Bruxelles en vue de la construction d'un immeuble de rapport. Le bâtiment d'angle comprend un espace horeca au rez-de-chaussée et des logements aux trois étages supérieurs, à raison d'un logement par étage. En octobre de la même année, le propriétaire introduisit une demande en vue d'ajouter un quatrième étage au projet, qui a été réalisé. Le bâtiment fut conçu et construit par l'entreprise *Entreprises Générales Henri Houbaer*. On ne sait pas si le propriétaire Josse Carlier avait un lien avec l'entreprise. Le bâtiment fut érigé en 1927, année à partir de laquelle un café fut inscrit à cette adresse, d'abord sous le nom de *Brasserie Carlier*, exploité par Josse Carlier et Marie Verheyden, et ensuite, à partir de 1929, le café fut rebaptisé *Brasserie Au Laboureur*, nom que le café a conservé jusqu'à nos jours. Le vaste intérieur du café fut également conçu et réalisé par les *Entreprises Générales Henri Houbaer* et a été en grande partie préservé.

Extérieur

L'immeuble d'angle au coin de la rue de Flandre 106-108 et de la rue Léon Lepage se compose de cinq niveaux avec une travée d'angle et, des deux côtés deux travées sous toiture en bâtière et est construit dans un style Art Déco modeste. Au rez-de-chaussée se trouve un espace horeca doté d'une entrée dans la travée d'angle centrale. La façade est construite en briques rouges en quinconce et chaussée d'une plinthe en pierres bleues. Des piédroits harpés et des corniches accentuent les baies de la façade et la transition vers le premier étage. La corniche et les appuis de fenêtres sont exécutés en pierre naturelle blanche, et les autres parties en similitude, appliqué sur du béton armé. Cette corniche en similitude porte sur sa droite l'inscription gravée « Henri Houbaer, Entreprises Centrales, Bruxelles 1927 ». La façade côté rue de Flandre présente sur son côté gauche une porte d'accès aux logements situés aux étages et sur son côté droit deux grandes baies qui se poursuivent jusqu'au seuil en pierre bleue. La façade sur la rue Lepage présente la même grande baie, avec au milieu une étroite baie au-dessus d'un soupirail muni d'une fenêtre anti-vol et à droite une porte qui donne accès à la cuisine. La menuiserie des baies est en chêne laqué brun. Les portes d'accès sont des portes modulaires en bois massif avec impostes. Les grandes baies vitrées sont des fenêtres à guillotine avec quatre panneaux inférieurs fixes. La fenêtre à guillotine et les panneaux fixes peuvent être entièrement ouverts sur la terrasse adjacente. La menuiserie de la fenêtre présente également un système à guillotine. La porte d'entrée centrale est composée de trois segments avec imposte. Les trois battants sont vitrés et habillés d'un panneau fixe dans le bas. Le battant central porte une poignée en laiton positionnée en plan incliné et sert d'accès. Au-dessus de l'entrée, le nom « LABOUREUR » est inscrit en lettres rouges et épouse la courbe de l'oriel. Des photos historiques indiquent qu'il y avait autrefois un auvent en fer forgé et en verre attaché à la façade de la rue Lepage.

Intérieur

Le plan du rez-de-chaussée a la forme d'un pentagone. Côté rue de Flandre, contre le mur mitoyen, un hall d'entrée privatif et un escalier donnent accès aux appartements à l'étage. Côté rue Lepage, le mur mitoyen abrite la cuisine et les sanitaires arrières du café. Via la travée d'angle, le client entre directement dans le café avec des places assises des deux côtés. La salle est soutenue au centre, à côté du bar, par une colonne en béton armé. De cette colonne partent quatre poutres de soutien en béton armé vers les façades ou les murs porteurs. Ces poutres et les plafonds ont des moulures en stuc peintes en couleur crème. Les poutres sont peintes en brun foncé pour imiter les poutres en bois. Derrière la colonne, un escalier encastré dans le bar mène au sous-sol. Cet escalier n'est pas visible pour le client.

revêtu de petits carreaux carrés de couleur turquoise avec des bandes bleu clair, avec ci et là des carreaux blancs encastrés. Côté rue Lepage, la grande fenêtre du café donne accès à une trappe avec un escalier est encastré dans le sol et menant au sous-sol. Cet accès au sous-sol est utilisé pour l'approvisionnement du débit de boisson.

Des lambris en bois avec un vernis brun ont été posés sur le pourtour de tout l'espace café. Le lambris respecte un modèle en trois sections. Au centre se trouve un panneau rectangulaire orné d'un miroir ovale et de part et d'autre, un panneau de bois rectangulaire plus étroit ciselé d'un nœud. Les panneaux sont séparés par un lésène couronné au sommet de la frise par un chapiteau de volutes à feuille d'acanthé. En outre, cette frise se compose de plusieurs moulures et redents entre les chapiteaux. La frise surmontant les panneaux ornés de nœuds est dotée d'un porte-manteau en laiton. Le lambris est couronné par une corniche. Plus tard, un bac en planches en bois a été ajouté pour y installer un éclairage d'ambiance et un câblage. La partie inférieure des lambris est également constituée de panneaux en bois, qui suivent le même rythme que les panneaux supérieurs. Contre les murs entre le café et le hall d'entrée et entre le café et la cuisine, des bancs fixes en bois sont encastrés dans le lambris. Les panneaux fixes de la partie inférieure sont inclinés jusqu'au banc en bois et continuent à suivre le même rythme que les panneaux supérieurs. Au-dessus des lambris, les murs ont été récemment recouverts d'un papier peint de couleur crème imitant le jaunissement dû à la fumée de cigarette. Les portes menant à la cuisine et aux sanitaires sont en bois et rappellent les lambris. A hauteur des yeux, le panneau de bois présente des ouvertures ovales vitrées, cette fois en verre martelé. Les portes sont équipées de poignées en laiton.

Le comptoir en bois est situé dans l'angle opposé à l'entrée et son ornement rappelle celui des lambris. Le comptoir long de trois mètres et de hauteur moyenne est muni d'un large panneau central flanqué par deux panneaux étroits. Les panneaux à l'extrémité épousent la courbe du comptoir qui marque un angle de 90°. Le panneau central est décoré par une couronne ciselée coiffée d'un nœud et d'un lambrequin de chaque côté. Les autres panneaux sont uniquement décorés de moulures. Les panneaux sont séparés par des lésènes ornés de fascies, couronnés de chapiteaux de volutes à feuille d'acanthé. Une haute plinthe en bois entoure l'ensemble qui est également couronné par une frise suivant le rythme des panneaux et qui est décorée de guillochis. La table du comptoir est équipée d'un robinet et d'éviers. Derrière le comptoir, côté sanitaires, se trouve une armoire de bar en bois en trois éléments. Au milieu du plan de travail en marbre blanc se trouve un grand panneau avec un miroir en arc segmenté. Le miroir est flanqué de deux lésènes ornés de fascies, couronnés de chapiteaux de volutes à feuille d'acanthé. La frise est ornée d'un médaillon central avec un bandeau guilloché de part et d'autre. L'ensemble est couronné d'un entablement. Des deux côtés se trouvent deux colonnes d'armoires vitrées, basses et étroites. Les deux armoires en colonne sont munies et reliées par des étagères en verre devant le miroir, sur lesquelles différents verres et liqueurs sont exposés. On remarquera que l'armoire est vernie dans une teinte plus claire que le reste des éléments d'intérieur. Des photos d'archives suggèrent que cette couleur correspond plus à la couleur d'origine de l'intérieur.

La colonne en béton armé située à côté du comptoir est également ornée de lambris avec les mêmes motifs. Sur l'entablement, juste en face de l'entrée, se trouve une plaque en laiton portant l'inscription « TELEPHONE ☎ ». Juste en dessous, sur une tablette en bois, se trouve un tire-bouchon à gueuze. A côté du comptoir, une poubelle à bouchons en laiton est fixée au lambris. Sur le mur côté rue de Flandre se trouve une caisse d'épargne en bois entre les deux baies vitrées. Chacune des deux portes est percée de 30 fentes surmontées d'une plaquette ovale blanche indiquant un numéro.

Intérêt présenté par le bien selon les critères définis à l'article 206, 1° du Code bruxellois de l'Aménagement du Territoire :

Intérêt historique, esthétique, social et folklorique :

La particularité du café *Au Laboureur* tient au fait que le bâtiment d'angle et l'intérieur du café ont été conçus ensemble et réalisés par le même entrepreneur. Il arrivait régulièrement que les bâtiments existants soient réaménagés en horeca ou que leur intérieur soit modifié à plusieurs reprises au fil du temps pour s'adapter au goût du jour. A contrario, le café *Au Laboureur* a conservé son intérieur d'origine, et ce presque entièrement dans son état d'origine.

La réalisation du café *Au Laboureur* s'inscrit dans le contexte de la montée du régionalisme dans l'architecture de l'entre-deux-guerres. Après la Première Guerre mondiale, une sorte de scepticisme se dessine à l'égard de cette obsession de vouloir tout rénover, caractéristique du Mouvement Moderne. « Le folklore et le régionalisme ont reçu une nouvelle forme d'expression et de pertinence au sein du Mouvement Moderne. »²⁰ Les diverses cités-jardins construites à cette époque, souvent avec un design pittoresque, en sont un exemple frappant.²¹ Les racines de ce régionalisme sont toutefois à chercher dans la tradition des expositions universelles et dans l'essor de la conservation des monuments. Depuis l'exposition universelle de 1894 à Anvers, on voit se développer la tradition de reconstruire temporairement d'anciens villages ou villes à l'occasion de ces événements.²² Les centres-villes historiques et les monuments sont également remaniés à souhait (Gand, 1913) pour créer l'image idéale d'une ville médiévale.²³ Dans ces villes résidentielles idéalisées, les visiteurs peuvent s'émerveiller devant leur passé architectural et se laisser aller à la nostalgie. En outre, le folklore y était célébré dans divers débits de boissons, restaurants et lieux de fête. La culture populaire sort des oubliettes pour être placée sur un piédestal. Cela a créé une sorte de résurgence des débits de boissons traditionnels dont on se souvenait avec nostalgie. Plus précisément, le caractère familial et convivial du cabaret, délaissé au 19e siècle, est revenu au goût du jour.²⁴

Cappuyns définit *Au Laboureur* comme une *brasserie régionale*. Il s'agit d'une typologie et d'un concept d'intérieur qui doivent être vus comme une contraction de deux concepts de café d'avant-guerre, à savoir le grand café et le cabaret. Cappuyns identifie sept de ces brasseries régionales construites entre 1929 et 1933 à l'intérieur du pentagone bruxellois.²⁵ Celles-ci allient la convivialité familiale d'un cabaret au luxe et à l'attrait d'un grand café.²⁶ Au 18e siècle, il n'y avait guère de différence entre un cabaret, où l'on servait des boissons alcoolisées, et un café, qui proposait du café, du thé et des boissons chocolatées. Dans les deux cas, il s'agissait de salons aménagés dans le style de l'architecture bourgeoise de l'époque.²⁷ A partir du 19e siècle, le nombre de débits de boissons explose à Bruxelles sous l'effet de la croissance démographique exponentielle, elle-même liée à la révolution industrielle. Cette révolution a également exacerbé les tensions entre les différentes classes sociales. Il devint tout à coup important de définir clairement et de catégoriser les possibilités de loisirs croissantes afin d'attirer certaines classes et d'en exclure d'autres. C'est ainsi que la classe et le standing des cafés furent rehaussés alors que les cabarets furent relégués au rang de lieu de rencontre pour la basse classe. Les cafés étaient aménagés dans de grandes salles richement décorées, conçues pour répondre à la mode de l'époque et utilisant des matériaux nobles et un mobilier luxueux. Pour bien souligner ce rehaussement, on a ajouté l'adjectif « grand » au mot

²⁰ Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*. Anvers : Mercatorfonds, p.57.

²¹ Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*. Anvers : Mercatorfonds, p.57.

²² *Oud-Antwerpen 1894, Bruxelles-Kermesse 1897, Vieux-Liège 1905, Oud-Vlaendren in Gent 1913, Oud Brussel 1935 en Joyeuse Belgique* in Brussel 1958.

²³ Stynen, H. (1998). *De onvoltooid verleden tijd : een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835 - 1940*. Bruxelles : Stichting Vlaams Erfgoed, p. 221-234.

²⁴ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

²⁵ *Au Laboureur* (rue de Flandre 108, 1927), *Le Bécasse* (rue Tabora 11, 1929), *Brasserie Ploegmans* (rue Haute 148, 1930), *Les postiers* (rue du Fossé aux Loups 14, 1931, 2013 transformé en magasin), *Café Dada* (rue Fossé aux Loups 29, 1931, 2005 transformé), *Café Chez Alex* (rue Haute 224, 1933, actuellement utilisé comme brocante), *Le Chevalier Marin* (quai aux Briques 60, actuellement utilisé comme restaurant Bij den Boer)

²⁶ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

²⁷ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 11.

traditionnel « café ».²⁸ Quant au cabaret, il conserva son caractère intime et modeste et continua à se développer dans une ambiance familiale. Les clients se rassemblaient autour d'un poêle dans l'antichambre, tandis que les clients habitués pouvaient éventuellement occuper la salle principale, l'aubergiste logeant dans une troisième pièce. Si l'établissement était considéré comme vulgaire, on l'appelait bistrot. Si par contre l'établissement pouvait se targuer d'un standing un peu plus élevé, il avait le droit de s'arroger la dénomination d'estaminet.²⁹

Dans une brasserie régionale, ces caractéristiques seront combinées en créant une version miniature d'un grand café dans un petit espace intime. En effet, les décorations en marbre et en stuc, typiques d'un grand café, sont imitées par des équipements en bois sculpté. Formant un tout, les lambris, le comptoir, les pilastres et la devanture présentent une décoration modeste.³⁰ Au café *Au Laboureur*, cet ensemble constitué par le lambris, le comptoir, l'armoire de bar et les portes intérieures est fort bien conservé. Cet aménagement emprunte son style de décoration au néoclassicisme, rappelant ainsi un grand café, ce qui est exceptionnel. Enfin, l'ancien auvent en combinaison avec une menuiserie qui permet l'ouverture complète sur la terrasse doit également être considéré comme une interprétation à petite échelle d'une terrasse de grand café. Pour garantir l'intimité d'une brasserie régionale, le comptoir occupe une place prééminente au centre de l'espace. Cela correspond au rôle central que joue le tenancier ou la tenancière dans la communauté. Par analogie avec le cabinet, le client est un invité dans l'univers de son hôte/hôtesse.³¹ Même au café *Au Laboureur*, ce culte du cafetier s'est maintenu jusqu'à aujourd'hui. D'ailleurs, les murs sont décorés de souvenirs de 'patrons' et 'patronnes' légendaires. En l'occurrence, il s'agit de Thérèse, patronne de café à la fois célèbre et sévère.

Enfin, l'intérieur du café *Au Laboureur* recèle quelques artéfacts qui sont indissociables de son appartenance populaire, tels que la caisse d'épargne, le tire-bouchon à gueuze et la poubelle à bouchons. La caisse d'épargne ou « spoerkas » était un meuble qu'on trouvait encore dans divers débits de boissons de la rue de Flandre et de la rue Sainte Catherine jusque dans les années 1950, même si cet usage tombait progressivement en désuétude, selon Desart.³² Cette coutume remonte au 19e siècle, à une époque où la grande majorité de la population n'avait pas la possibilité d'ouvrir un compte en banque et où la sécurité sociale n'était pas encore très développée. On pouvait régulièrement épargner une petite somme d'argent au café. Cette somme était versée à la fin du mois au travailleur qui pouvait ainsi disposer d'une petite épargne, ou l'argent était utilisé comme précurseur de la sécurité sociale pour faire face à la maladie, l'invalidité ou la retraite. Au début du 20e siècle, les sommes d'argent servaient plutôt à organiser des fêtes ou des excursions entre clients habitués.³³ Le tire-bouchon à gueuze et la poubelle à bouchons sont quant à eux associés à la riche culture de la bière belge et l'emplacement typiquement historique du café ainsi que son public. La gueuze se consommait surtout dans les bistrotts populaires de la ville basse de Bruxelles.³⁴ Pour servir correctement une gueuze traditionnelle, celle-ci doit être conservée et servie à l'horizontale. Le tire-bouchon à gueuze permettait de déboucher la bouteille en position horizontale et la bouteille était ensuite apportée à la table dans un petit panier. Ainsi la levure restait au fond de la bouteille.³⁵

Selon Cappuyns, outre l'intérieur, l'ambiance et la fonction d'origine d'une brasserie régionale sont restées largement intactes dans le café *Au Laboureur*.³⁶ De nos jours, l'établissement continue d'attirer un public local de tous bords. Les habitués fréquentent le café pour le plaisir du contact social avec le patron, d'autres habitués ou des touristes égarés. D'autres habitués encore viennent y tuer le temps en jouant à des jeux de café. Parmi les jeux typiques de la deuxième guerre mondiale qu'on pratiquait dans les cafés populaires, on compte selon Deroisy et van Praag les jeux de cartes, le billard à palets, le « pietjesbak » (piste de dés)

²⁸ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 19.

²⁹ Berger, D., Colard, D., De Reymaeker, M., Desmytter, A., Festré, M., & Thimister, Y. (1987). *Nacht Raven, Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940*. Bruxelles : Crédit communal, p. 148-149.

³⁰ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

³¹ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 45.

³² Desart, R., & Marinus, A. (1953). *L'œuvre folklorique de Robert Desart - tome II - Les vieux estaminets de Bruxelles et environs*. Bruxelles : Imprimerie de Sacy, p. 20.

³³ Symons, T., Lefebvre, S., & van Praag, Y. (2018). *Estaminets et cafés, Histoires Bruxelloises*. Bruxelles : BruxellesFabriques, p. 69.

³⁴ Berger, D., Colard, D., De Reymaeker, M., Desmytter, A., Festré, M., & Thimister, Y. (1987). *Nacht Raven, Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940*. Bruxelles : Crédit communal, p. 147.

³⁵ Ysewijn, R. (2016). *Authentieke Belgische Cafés*. Anvers : Uitgeverij Luster, p. 17-18.

³⁶ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Vrije Universiteit Brussel, p. 47.

et le « vogelpik » (jeu de fléchettes).³⁷ Encore aujourd'hui, *Au Laboureur* est fréquenté par de fervents joueurs de cartes et on peut encore emprunter le pietjesbak au comptoir.

Cappuyns décrit la manière dont le modèle de la brasserie régionale a été rapidement imité et uniformisé par les grandes brasseries. Ces *brasseries populaires* ou *bierhuizen* sont apparues dans toute la ville et visaient à attirer l'homme de la rue, la petite bourgeoisie. Ces établissements étaient gérés par de grandes brasseries, qui veillaient à ce que seuls leurs produits y soient servis.³⁸

³⁷ Symons, T., Lefebvre, S., & van Praag, Y. (2018). *Estaminets et cafés, Histoires Bruxelloises*. Bruxelles : BruxellesFabriques, p. 102.

³⁸ Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Bruxelles : Universiteit Brussel, p. 48-49.

Archives :

Archives de la Ville de Bruxelles, ref. 40022
Archives de la Ville de Bruxelles, Almanakken

Bibliographie :

Berger, D., Colard, D., De Reymaeker, M., Desmytter, A., Festré, M., & Thimister, Y. (1987). *Nacht Raven, Het uitgangsleven in Brussel van 1830 tot 1940*. Brussel: Gemeentekrediet.
Cappuyns, T. (2006). *Cafés in Brussel-vijfhoek: evolutie van een openbare ruimte*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
Desart, R., & Marinus, A. (1953). *L'oeuvre folklorique de Robert Desart - tome II - Les vieux estaminets de Bruxelles et environs*. Bruxelles: Imprimerie de Sacy.
Pirlot, A.-M. (2009). *Brussel, stad van kunst en geschiedenis: De cafés van Brussel 48*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
Stynen, H. (1998). *De onvoltooid verleden tijd : een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835 - 1940*. Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed.
Symons, T., Lefebvre, S., & van Praag, Y. (2018). *Estaminets et cafés, Histoires Bruxelloises*. Bruxelles: BruxellesFabriques.
Van Loo, A. (2003). *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds.
Ysewijn, R. (2016). *Authentieke Belgische Cafés*. Antwerpen: Uitgeverij Luster.

Vu pour être annexé à l'arrêté du 14 mars 2024.

Le Ministre-Président du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale, chargé du Développement territorial et de la Rénovation urbaine, du Tourisme, de la Promotion de l'Image de Bruxelles et du Biculturel d'intérêt régional,

Rudi VERVOORT

Le Ministre du Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale, chargé des Finances, du Budget, de la Fonction publique, de la Promotion du Multilinguisme et de l'Image de Bruxelles,

Sven GATZ

